

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

Franciscus Van den Enden, Spinoza en de hertalingen van Vermeulen

De discussie over de invloed van Franciscus Van den Enden op Spinoza is weer springlevend

20250105 – Jan Mendrik

www.spinozakringsoest.nl/blog

[jmenndrik@gmail.com](mailto:jmendrik@gmail.com)

In oktober 2024 verscheen een hertaling van het boek van Franciscus Van den Enden: *Kort bericht over Nieuw Nederland*. Ingeleid en vertaald door Roek Vermeulen. Twee jaar eerder was al een hertaling door Vermeulen verschenen van de *Vrije Politieke Stellingen* van van den Ende. De boeken wakkeren de discussie weer aan over de mate waarin Franciscus Van den Enden de filosofie van Spinoza zou hebben geïnspireerd. Herman de Dijn is het daar, blijkens een publicatie in het Leuvense Tijdschrift voor Filosofie, absoluut niet mee eens.

De kolonie Nieuw Amsterdam (1624-1664)

Bron van illustratie: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1662_1725_Neobelgii_Allard_Ottens%C2%B3.jpg

In de Volkskrant (<https://www.volkskrant.nl/boeken/de-17de-eeuwse-franciscus-van-den-enden-propageerde-soms-opvallend-moderne-ideeen~be67ae10/>) van 13 december 2024 verscheen een lovende recensie van de recente vertaling door Roek Vermeulen van Franciscus Van den Enden: *Kort bericht over Nieuw Nederland* [1]. En inderdaad heb ook ik genoten van de hertaling van Roek Vermeulen. Het boek is goed leesbaar en voorzien van een inleiding die de context duidelijk beschrijft. Het geeft een goede indruk van de enorme dynamiek van de persoon Franciscus Van den Enden (1602-1674).

Roek Vermeulen beschrijft de toestand in Nieuw Amsterdam, met het gebrek aan kolonisten om stand te houden tegen de Engelsen die zich al eerder in het gebied rond Nieuw Amsterdam hadden gevestigd. In 1661 benaderde een groepje mensen hem die zich wilden vestigen in Nieuw Amsterdam. Zij verzochten Van den Enden om hen te helpen met het verzoek daartoe bij de autoriteiten van Amsterdam. Van den Ende had sindsdien “*moeite mijn serieuze gedachten, wanneer ik alleen ben, op iets anders te richten*”. Hij wilde er wel mee bezig blijven tot aan zijn dood. Om de autoriteiten te overtuigen om toestemming te geven werkte hij het plan voor de te stichten gemeenschap steeds verder uit. Enkele uitgangspunten waren: gelijkheid, een gemeenschap zonder eredienst of predikant, ruimte om af te zien van het dragen van wapens zodat Mennonieten ook konden deelnemen, een bestuur met strikt democratische regels en “*er wordt zo goed voor de leden gezorgd dat er geen misdaad te verwachten is*”. Civiele zaken worden binnen de gemeenschap afgehandeld zodat ook geen advocaten nodig zijn. De beoogde kolonisten vroegen de gemeente Amsterdam om belastingvrijstelling voor hun gemeenschap. De autoriteiten wisten niet goed wat ze met het verzoek aan moesten en het is niet duidelijk of de beoogde kolonisten ooit scheep zijn gegaan. In 1662 publiceerde Van den Enden het plan als blauwdruk voor een ware democratie. Hij toont zich een fel tegenstander van de slavernij en had veel bewondering voor de oorspronkelijke bevolking, de indianen.

De inleiding en de hertaling lezen als een jongensboek (vooral de beschrijving van de kolonie en de relatie met de Engelsen, de Zweden en de Indianen) en het is gemakkelijk om veel bewondering op te brengen voor het enorme idealisme en de daadkracht van Franciscus Van den Enden. Een mooie prestatie van Roek Vermeulen om het boek, via de goed begrijpelijke hertaling in modern Nederlands toegankelijk te maken.

Dit boek (oktober 2024) komt na een hertaling, onder de titel *Vrije Staatskundige Stellingen* (2022), die Vermeulen maakte van de *Vrije Politieke Stellingen* (1665) van Van den Enden. Een bewerking die door zijn goede leesbaarheid heel goed werd ontvangen. De hertaling kwam nadat Wim Klever in 1992 reeds een vrij letterlijke vertaling van de *Vrije Politieke Stellingen*, met een uitgebreide toelichting, het licht deed zien.

Van den Enden was een kleurrijke man. Hij bracht zijn jeugd door in Antwerpen, was Jezuïet in Leuven, leraar op verschillende Jezuïetencolleges in Vlaanderen en Noord

Frankrijk, kunsthandelaar in Antwerpen en Amsterdam, stichter van een Latijnse school in Amsterdam waar Spinoza les kreeg, toneelschrijver, regisseur en vertaler, politiek pamflettist, activistisch vrijheidsstrijder in Amsterdam en Parijs, complotteur tegen Lodewijk XIV en daarom opgehangen aan een galg. Of hij een atheïst was, zoals in verschillende bronnen vaak beweerd, is niet met zekerheid vast te stellen.

Kernideeën van Franciscus Van den Enden

Frank Mertens, die voor de Vereniging Het Spinozahuis een notitie schreef: *Van den Enden en Spinoza* (2012) [2], en daarover ook verder onderzoek publiceerde, beschrijft daar de kerngedachten van Van den Enden:

- De mens is van nature goed en wordt door de samenleving gecorrumpeerd. Dit idee staat in contrast met de opvattingen van Hobbes en de gebroeders De la Court, die stellen dat mensen van nature egoïstisch zijn.
- Het idee van een algemene wil. Dit concept lijkt op de *volonté générale* van Rousseau en houdt in dat het hele volk gezamenlijk alleen het algemeen belang wil.
- Gelijkheid en vrijheid. Dit is een kernbegrip in Van den Endens denken, dat hij zelf herhaaldelijk gebruikt. Hij streefde naar een maatschappij waarin alle burgers gelijke rechten en vrijheden hebben.
- Een krachtige verwerping van slavernij. Van den Enden verwerpt slavernij op rationele en humane gronden.
- Een afkeer van religieuze dwang en bijgeloof. Van den Enden bekritiseert predikanten en de gevestigde religies op een soms zeer bijtende wijze.
- Een verlangen naar een democratische samenleving. Volgens Van den Enden is revolutie soms nodig om tot een democratie te komen, omdat machthebbers niet vrijwillig hun macht opgeven.
- De nadruk op de sociale natuur van de mens. Hij gelooft dat de mens van nature een sociaal wezen is en niet van nature wreed, zoals sommigen beweren.
- Het geloof dat de rede de basis moet zijn van het bestuur.

Wim Klevers eerdere werk [3] vermeldt ook nog:

- Rationalisme en wetenschap: Van den Enden was een rationalist die geloofde in de kracht van de rede en de wetenschap. Hij was van mening dat de rede de enige openbaarder van de waarheid is en dat men zich niet moet laten leiden door bijgeloof of religieuze dogma's. Hij zag wetenschap als een belangrijk middel voor persoonlijke en maatschappelijke vooruitgang. Hij pleitte voor een verlicht onderwijsstelsel waarin de nadruk ligt op wetenschap, geschiedenis, wiskunde en geneeskunde, en waarin vrouwen ook deel kunnen nemen aan het medische beroep.
- Natuurrecht: Van den Enden was van mening dat de staat moet worden gebaseerd op het natuurrecht, dat wil zeggen op de wetten van de natuur. Hij stelde dat de mens van nature streeft naar zijn eigen welzijn en dat de samenleving een manier is om dit te bereiken. Hij was een voorstander van vrijheid van denken en meningsuiting en zag dit

als essentieel voor een gezonde politieke organisatie.

- Kritiek op de gevestigde orde: Van den Enden was een criticus van de bestaande machtsstructuren, zowel in de kerk als in de staat. Hij verzette zich tegen de tirannie en de ongelijkheid die hij in zijn tijd waarnam. Hij was kritisch over de rol van de kerk in de maatschappij en pleitte voor een scheiding van kerk en staat. Hij bekritiseerde ook de monopolies van de Oost- en West-Indische Compagnie, die hij als een plaag voor de Nederlandse samenleving beschouwde.
- Politieke actie: Van den Enden was niet alleen een denker, maar ook een politiek activist. Hij was betrokken bij verschillende politieke projecten en probeerde zijn ideeën in de praktijk te brengen. Hij was van mening dat men zijn leven moet riskeren om echte en gelijke vrijheid te bereiken.
- Zelfbehoud als drijfveer: Van den Enden geloofde dat alle mensen worden gedreven door het zoeken naar zelfbehoud en het bevorderen van hun eigen welzijn. Hij stelde dat het menselijk handelen wordt bepaald door de noodzaak, wat later een sleutelbegrip werd in het werk van Spinoza.
- Tolerantie: Van den Enden was een voorstander van tolerantie en vrijheid van godsdienst. Hij geloofde dat alle burgers gelijk zijn, ongeacht hun religieuze overtuiging, en dat een staat eenheid in diversiteit moet nastreven.

Franciscus Van den Enden in relatie tot Spinoza

Franciscus Van den Enden wordt meestal afgeschilderd als één van de boeiendste personen in de omgeving van Spinoza en dat lijkt me terecht. Sommigen beweren dat Spinoza zijn ideeën - deels - aan Franciscus Van den Enden zou hebben ontleend. Zo schrijft **Wim Klever** in zijn bewerking van de Vrije Politieke Stellingen [3], blz 99:

... zonder te willen beweren dan Van den Enden de gehele rijkdom van Spinoza's geschriften anticipeert of dat er geen noemenswaardige verschillen zijn, verdedig ik hier de stelling dat hij wel de hoofdzaken van Spinoza's filosofie anticipeert en dat hij inzake de politicologie de methode en de beginselen aanlevert die ook in Spinoza's politieke werken werkzaam zijn...

De titel van het hoofdstuk waarin deze passage voorkomt is: "Proto-Spinoza Van den Enden".

Wim Klever ziet op de volgende punten de beïnvloeding van Spinoza door Van den Enden [4]:

- Radicaal cartesianisme en naturalisme: Van den Enden zou Spinoza hebben doordrenkt met een radicale vorm van cartesianisme, die als naturalisme kan worden omschreven.
- Politieke Theorie: Van den Enden ontwikkelde politieke principes die sterk lijken op die van Spinoza, en deed dit eerder. Zijn werk, Vrije Politieke Stellingen, wordt gezien als een vroege systematische uiteenzetting van democratisch republicanisme.

- Seculier Godsbeeld: Van den Enden had een seculier godsconcept waarin God met de natuur wordt geïdentificeerd. Dit is een idee dat ook bij Spinoza terugkomt.
- Determinisme en Rationalisme: Van den Enden was een voorstander van determinisme en rationalisme, ideeën die eveneens centraal staan in Spinoza's filosofie.
- Drie Soorten Kennis: Van den Enden maakte een onderscheid tussen drie soorten kennis, wat terug te vinden is in Spinoza's werk.
- Invloed op de *Tractatus Theologico-Politicus* en *Tractatus Politicus*: De belangrijkste thema's van Spinoza's *Tractatus Theologico-Politicus* en *Tractatus Politicus* zijn in het werk van Van den Enden terug te vinden.
- Nadruk op Gelijkheid: Van den Enden benadrukte het belang van gelijkheid, een concept dat doorwerkt in Spinoza's politieke filosofie.
- Vrijheid van Filosoferen en Spreken: Zowel Van den Enden als Spinoza geloofden dat de vrijheid om te filosoferen, te spreken en wetenschap te bedrijven essentieel zijn voor een gezonde politieke organisatie.
- Kritiek op Religie: Van den Enden was kritisch over traditionele religie, en beschouwde het als een bron van bijgeloof en onvrijheid. Deze kritiek deelt hij met Spinoza.
- De Staat als Gemeenebest: Van den Enden definieerde de staat als een "gemeenebest" (hoogste gemeenschappelijke goed), een idee dat terugkomt bij Spinoza met de term "bonum commune".
- De Staat en Individueel Belang: Van den Enden stelde dat de staat het resultaat is van de som van alle individuele belangen.
- Het Koppelingsbeginsel: Het idee dat het eigenbelang van de bestuurder moet gekoppeld worden aan het algemeen belang.

Frank Mertens is veel minder stellig dan Klever.

Op basis van de biografie en de geschriften van Van den Enden is het onwaarschijnlijk dat deze zijn filosofische en politieke ideeën ontwikkelde voor 1662, terwijl Spinoza al enkele jaren vroeger filosofisch actief was (zie artikel De Dijn, [5] p.318).

Er zijn wel gelijkenissen tussen Spinoza en Van den Enden:

- Vrijzinnigheid en kritiek op traditionele religie,
 - Politieke theorieën: Van den Endens ideeën over een democratische republiek met gelijke rechten kunnen Spinoza hebben geïnspireerd,
 - Het belang van de gemeenschap: Van den Enden benadrukte het belang van de gemeenschap en het 'welstand van 't gemeen',
 - Van den Enden wordt ook beschreven als een humanist met een brede belangstelling.
- Maar de specifieke ideeën die Van den Enden ontwikkelde in zijn politieke pamfletten, zoals de nadruk op gelijkheid en vrijheid, lijken meer op ideeën van de Verlichting en zelfs de Franse Revolutie.

Frank Mertens merkt op dat Van den Enden in sommige opzichten radicaler is dan Spinoza, bijvoorbeeld in zijn kritiek op religie, maar in andere opzichten vrijer,

bijvoorbeeld in zijn visie op de rol van vrouwen in de samenleving (gelijkheid). Van den Enden wordt door de Mertens gezien als een humanist en een revolutionair avant la lettre, wiens ideeën een voorbode waren van de Franse Revolutie en de Hoge Verlichting.

Volgens onderzoek van Mertens en anderen is Van den Enden niet zonder meer origineel; heel waarschijnlijk ontleende hij veel van zijn ideeën aan C.P. Ploekhoy, een Zeeuwse pamflettist en collegiant met wie hij contacten had (Ploekhoy's *Kort en helder plan* is ook opgenomen in [1]). Hij kan dus moeilijk de eerste democraat en socialist genoemd worden (zie artikel De Dijn [5], p. 319).

Roek Vermeulen neemt in zijn inleiding van de *Vrije Staatkundige Stellingen* een middenstelling in: ... *Klever neemt daar als vanouds de stelling in dat Van den Ende Spinoza diepgaand heeft beïnvloed terwijl Israel eerder van mening is dat het andersom is. Het is in elk geval praktisch zeker dat de Vrye Politieke Stellingen mede door Spinoza's Korte Verhandeling zijn beïnvloed...*

Herman De Dijn neemt in het Tijdschrift voor Filosofie [5] (2023) duidelijk stelling tegen de opvatting dat Spinoza zijn ideeën van Franciscus van den Enden zou hebben overgenomen (*Van den Enden het meesterbrein achter Spinoza? Gewoon een verdichtsel!*). Praktisch op alle punten weerlegt hij Klevers opvatting van invloed van Van den Enden op Spinoza; slechts op een paar punten is er echt gelijkenis en dan geldt veeleer invloed van Spinoza op Van den Enden dan omgekeerd. Hij baseert zijn kritiek onder andere op volgende observaties.

- Er zijn verschillen in de metafysica en theologie: Van den Enden was geneigd tot een vorm van pantheïsme of naturalisme, waarbij God samenviel met de natuur. Spinoza daarentegen, hoewel hij ook een naturalistisch wereldbeeld had, ontwikkelde een meer genuanceerde visie op de relatie tussen God en de natuur, waarbij God meer een "immanente" oorzaak van alles is dan de natuur zelf.

De Dijn vermeldt dat Van den Enden meestal in algemene formules spreekt, zoals "de wegen van God of van de natuur" of "de leer van de nooddwang". Terwijl Spinoza die streng filosofisch onderbouwt. In de beschrijving van de driedeling van kennis is hij wel specifiek maar die heeft hij waarschijnlijk overgenomen uit Spinoza's Korte Verhandeling.

- De gedachte dat Spinoza de ideeën van Descartes en Hobbes via Van den Enden zou hebben leren kennen, zoals Klever betoogt, weerlegt De Dijn. Die kennis deed hij op via contacten met Leidse studenten en professoren (zie ook het laatste nummer van de Mededelingen vanwege Het Spinozahuis van Han van Ruler [7]).

- Politieke filosofie: Hoewel beide auteurs pleitten voor vrijheid van denken en meningsuiting, en voor een republikeinse staatsvorm, zijn er fundamentele verschillen. Van den Enden benadrukte sterk de noodzaak van een democratie gebaseerd op gelijkheid en het gezamenlijk belang, terwijl Spinoza's benadering meer gericht was op

het handhaven van de soevereiniteit van de staat en de redelijkheid van de wet. De basis van bestuur is niet de ratio, maar emoties en macht. De Dijn spreekt van een meer utopische Van den Enden en een meer realistische Spinoza.

- Mensbeeld: De Dijn wijst op verschillen in hun mensbeeld. Van den Enden lijkt een optimistischer visie te hebben op de menselijke natuur, terwijl Spinoza de menselijke driften als een belangrijk element ziet in de politieke ordening. Weliswaar gingen Van den Enden en Spinoza beide uit van een gedetermineerde mens: “de mens is niet vrij maar gekenmerkt door noodgedwongenheid” (*Vrye Politieke Stellingen* 112) maar dat idee leefde volgens De Dijn al in diverse kringen in verschillende interpretaties. Van den Enden citeert zelf een gedicht van P.C. Hooft dat in die zin kan worden uitgelegd. En in de *Vrye Politieke Stellingen* komen ook gedachten voor die geheel niet spinozistisch zijn. De Dijn citeert bijvoorbeeld uit de *Vrye Politieke Stellingen*: “de mens is van nature vrij geboren, begiftigd met verstand en spraakvermogen, meegaand en flexibel, een wezen dat gezien zijn aard en levenscontext volledig en onvermijdelijk een sociaal dier is, mens- en kind-lievend, en van nature tot sociaal gedrag geneigd.”

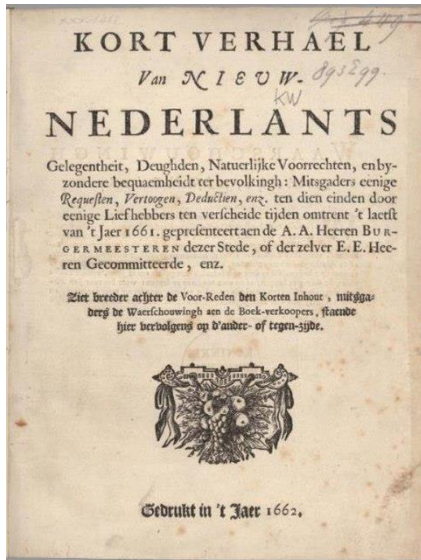
- Historisch-contextuele argumenten: De Dijn benadrukt, op basis van het onderzoek van Frank Mertens, dat hoewel er contact was tussen Van den Enden en Spinoza, er geen direct bewijs is dat Spinoza zijn ideeën van Van den Enden heeft overgenomen. Het is aannemelijker dat Spinoza zijn eigen filosofische ontwikkeling doormaakte, voortbouwende op andere intellectuele bronnen, zoals Hobbes en vooral Descartes.

De conclusie van De Dijn is dat hoewel Van den Enden een buitengewoon interessante pamflettist en activist is, hij intellectueel en filosofisch toch niet te vergelijken valt met Spinoza, een reus in de filosofie, die na hem vele andere reuzen diepgaand heeft beïnvloed.

Hoe het ook zij, de ideeën van Van den Enden en Spinoza kwamen, zij het oppervlakkig beschouwd, op diverse punten overeen. Het hing in de lucht zoals zo vaak bij grote uitvindingen en veranderingen.

Spinoza baseerde zich op vele bronnen. De bibliotheek van Spinoza en het beeld van zijn eigentijdse contacten toont aan dat hij zich zeer breed informeerde: Descartes, Joodse bronnen, oude Griekse bronnen (stoïcisme, platonisme, materialisme, atomisme), scholastiek en aristotelisme, bijbelkritieken, ideeën over recht en staat (Polybius, Hugo de Groot, Machiavelli, gebroeders De la Court), vrijzinnige eigentijdse stromingen en wetenschappelijke ontwikkelingen. Spinoza ging niet over één nacht ijs. Spinoza vormde zijn ideeën diepgaand op grond van vele bronnen.

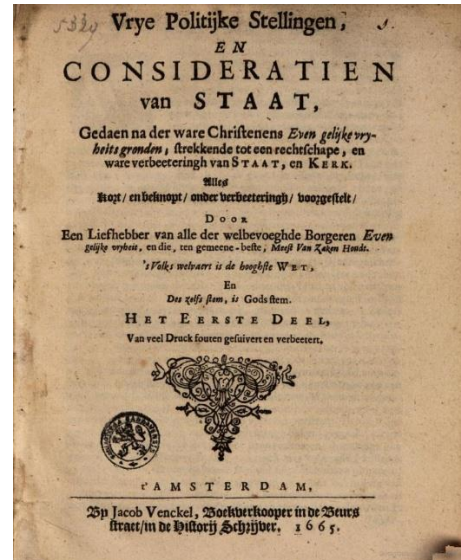
Tegelijkertijd is Van den Ende op zich zelf zo’n eigen karakter en boeiende persoonlijkheid dat hij ook zonder het predicaat “proto-Spinoza” de moeite waard is om ons in te verdiepen.

Het voorblad van Kort Verhael van Nieuw Nederlandts uit 1662

Bron van illustratie:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Title_page_of_Franciscus_van_den_Enden_-_%27Kort_Verhael_van_Nieuw-Nederlandts%27.jpg

Het voorblad van de Vrye Politijke Stellingen uit 1665

Bron van illustratie:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Title_page_of_Franciscus_van_den_Enden_-_%27Vrije_Politijke_Stellingen%27.jpg

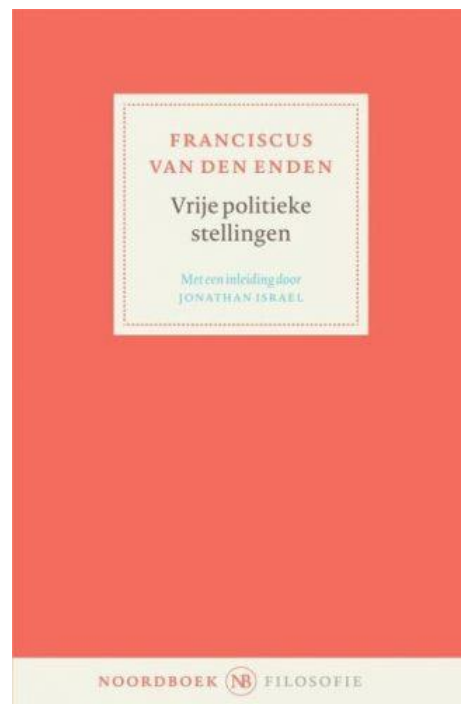
Franciscus van den Enden: Kort bericht over Nieuw Nederland.

Ingeleid en vertaald door Roek Vermeulen.

Noordboek oktober 2024

ISBN 9789464711363

(illustratie: Noordboek)

Franciscus van den Enden: Vrije staatkundige stellingen.

Ingeleid en vertaald door Roek Vermeulen.

Noordboek; augustus 2022

ISBN 9789056158149

(illustratie: Noordboek)

<https://noordboek.nl/boek/kort-voorstel-voor-de-kolonie-nieuw-nederland/>

<https://noordboek.nl/boek/vrije-politieke-stellingen/>

Met dank aan Herman de Dijn voor zijn correcties betreffende de juiste weergave van zijn ideeën.

[1] *Franciscus van den Enden: Kort bericht over Nieuw Nederland*. Ingeleid en vertaald door Roek Vermeulen; Noordboek oktober 2024; ISBN 9789464711363

[2] Frank Mertens – Van den enden en Spinoza VHS 2012
<https://www.spinozahuis.nl/product/frank-mertens-van-den-enden-en-spinoza>

[3] Franciscus van den Enden – Vrije Politieke Stellingen. Met een inleiding door dr W. Klever
Uitgeverij Wereldbibliotheek 1992; ISBN 9028416218

[4] Franciscus van den Enden- Free Political Propositions And Considerations of State (1665)
Text in Translation, the Relevant Biographical Documents and a Selection from Kort Verhael
Introduced, presented, translated and commented on by Wim Klever.
Vrijstad; 2007.

https://www.academia.edu/11458824/Franciscus_van_den_Enden_FREE_POLITICAL_PROPOSITIONS_AND_CONSIDERATIONS_OF_STATE_1665_TEXT_IN_TRANSLATION_RELEVANT_DOCUMENTS_AND_SELECTION_KVNN

[5] Herman De Dijn - Van den Enden is niet het meesterbrein achter Spinoza. Spinoza's uitzonderingspositie herbevestigd. Tijdschrift voor Filosofie; 2023; Vol. 85; iss. 3; pp. 311 – 335
https://kuleuven.limo.libis.be/discovery/fulldisplay?docid=lirias4164677&context=SearchWebhook&vid=32KUL_KUL:Lirias&lang=en&search_scope=lirias_profile&adaptor=SearchWebhook&tab=LIRIAS&query=any,contains,LIRIAS4164677&offset=0

[6] *Franciscus van den Enden: Vrije staatkundige stellingen*. Ingeleid en vertaald door Roek Vermeulen; Noordboek; augustus 2022; ISBN 9789056158149

[7] Han van Ruler, Spinoza als jong filosoof; Mededelingen vanwege het Spinozahuis, nr 119; 2024.

Overige bronnen:

Jonathan I. Israel: Radical Enlightenment;
Hoofdstuk 9 Van den Enden: Philosophy, Democracy and Egalitarianism;
Oxford University Press 2001.

Wikipedia lemma over Franciscus van den Enden
https://www.wikiwand.com/nl/articles/Franciscus_van_den_Enden

Facsimile van het Kort Verhael van Nieuw Nederlands;
Library of Congress
https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_04065/?st=gallery

Wikimedia commons

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/eb/Short_Story_about_New_Netherland_%28...%29_and_Special_Possibilities_to_Populate_WDL4065.pdf

<https://www.historischnieuwsblad.nl/een-radicale-democraat/>

Het Parool 20221015 Het boek van Franciscus van den Enden ging zelfs het tolerante Amsterdam van de 17de eeuw te ver

<https://www.parool.nl/amsterdam/het-boek-van-franciscus-van-den-enden-ging-zelfs-het-tolerante-amsterdam-van-de-17de-eeuw-te-ver~b39ecbbb/>

Artikel van Willy Schuermans over Franciscus van den Ende

<https://spinozakringlier.weebly.com/frans-van-den-enden---biografie.html>